

İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında **İslahât Fermânı'na Yeniden Bir Bakış**

GAZİ ERDEM

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı
gerdem2002@yahoo.com

Özet

Makale, 1856 yılında ilan edilen İslahat Fermanı, bu bağlamda yapılan bazı müzakereler ve reform mahiyetindeki bazı düzenlemeleri konu edinmektedir. Söz konusu dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nda reaya anlayışının terk edilerek Müslüman ve gayrimüslimlerin eşit vatandaşlar olarak kabul edildikleri, buna dair bir çok düzenlemenin yapıldığı ve bir arada yaşama tecrübesi bakımından önemli bir dönemdir. Dolayısıyla, İslahat Fermanı'nı hazırlayan sebepler, Ferman'ın hazırlanışı, içeriği ve ilanı, Paris Barış Konferansı ile irtibatı, Tanzimat ve İslahat fermanları arasındaki benzerlik ve farklılıklar, din değiştirme konusu gibi Ferman'a bağlı olarak yapılan bazı reformlar ve bunların uygulanması gibi konulara değinilmiştir. Günümüzde ise Türkiye Avrupa Birliği'ne aday ülke konumunda olup iki taraf arasında müzakere süreci devam etmektedir. İslahat Fermanı süreci ile bugün yaşanan müzakere sürecinde, özellikle gayrimüslimlerle alakalı olarak yapılan reformlar konusunda ciddi bir benzerlik bulunduğu kanaatindeyiz. Son bölümde bu iki dönem arasındaki benzerlikler vurgulanmış ve bazı sonuçlar çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1856 İslahat Fermanı, Paris Barış Konferansı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar

Abstract

The topic of this article is the Edict of İslahat –İslahat Fermanı- which was announced in 1856.

This period marks an important cross-section of the experience of co-existence in the Ottoman Empire. Because, in this time, Muslims and non-Muslims were accepted as equals. It has been passed from the concept of subject (re'aya) to the concept of citizenship and to be able to reach this goal many regulations have been proposed. Therefore, we looked at the reasons, preparation, content and proclamation of the Edict, the connection of Paris

Peace Conference and the Edict, the differences and similarities between the Tanzimat and Islahat edicts, the reforms which were regulated in connection with the Edict and the practise of reforms such as the issue of conversion. Turkey is a candidate country for EU membership and negotiations have been carried out between two sides. As far as I am concerned, there are many similarities between this process and regulations which were done in the period of Islahat Edict mainly about minorities. I tried to evaluate the similarities of these periods. In the conclusion, I tried to draw some conclusions.

Keywords: 1856 Islahat Edict, Paris Peace Conference, Minorities in the Ottoman Empire

Giriş

Genel olarak 1839-1876 yılları arasını kapsayan periyod Tanzimat dönemi olarak ifade edilirken, 1856 yılında Islahât Fermânı'nın ilanından 1876 yılında Kanuni Esasî'nin kabul edilmesine kadar geçen 20 yıllık süre ise Islahât Fermânı dönemi olarak adlandırılır. Bu dönem anayasal döneme geçiş öncesini kapsamı bakımından ayrı bir önemi haizdir. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının durumu bakımından önemli olduğu gibi devlet yapısı, etnik olarak diğer milletlere mensup vatandaşlar ve nihayet bugünlere kadar uzanan tarihsel süreç bakımından da önem arz etmektedir. Zira, bu dönemde tebaa anlayışından vatandaşlık anlayışına geçilmiş, zimmet hukuku terk edilmiş, gayrimüslimler Müslümanlarla eşit kabul edilmişler ve bunu sağlamak amacıyla çok sayıda düzenleme yapılmıştır.

Bu çalışmada, 1856 yılında ilan edilen Islahât Fermânı'nı hazırlayan sebepler, Fermân'ın içeriği, uygulanması konusunda alınan kararlar ile Tanzimat ve Islahât fermânlarının farklılık ve benzerliklerinin ortaya konulması konu edilmiştir. Islahât Fermânı başta olmak üzere, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşananlar ve bu husuların çöküşteki etkileri konusunda neredeyse her Türk'ün bilinç altına yerleşmiş bulunan bazı olguların hala günümüz Türkiye'sini etkilemeye devam ettiği düşünülmektedir. Özellikle son çeyrek asırda yoğun olmak üzere, yarım asırdır devam eden ve 2005 yılından itibaren müzakere sürecine girmiş bulunan Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği bağlamında yaşananların ve Türkiye'den istenenlerin Islahât Fermânı döneminde yaşananlara ve Osmanlı'dan istenenlere benzediği, bazı taleplerin toplumda endişe ile karşılandığı, dolayısıyla fermanın Türk toplumu üzerinde hala etkileri olduğu değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, son kısımda Islahât Fermânı'nın günümüze yansımaları konusunda bir projeksiyon sunulmaya çalışılmıştır.

Islahât Fermânı'nı Hazırlayan Dış ve İç Sebepler

Islahât Fermânı devletin daha önce ilan ettiği fermân, berat, takrir, adaletname vb. belgelerden, hatta en yakın görülebilecek Tanzimat Fermânı'ndan bile oldukça farklıdır. Her şeyden önce diğerlerinin ilanı devletin kendi iradesi ile yapılırken bu defa fermanı zorunlu kılan bir çok dış ve iç sebepler vardır. 1853-55 Kırım Savaşı ve sonrasında, 25 Şubat 1856 tarihinde toplanan Paris Kongresi, Islahât Fermânı'nın ilan edilmesinin esas sebebidir. Söz konusu savaşın ana sebebi de, Rusya başta olmak üzere güçlü Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerinde yürütmüş oldukları siyaset ve buna alet olarak Osmanlı azınlıklarını kullanmalarıdır. Kırım Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti açısından Avrupa'da durum iç açıcı değildi. Zira, buradaki çeşitli mihraklarda Osmanlı topraklarını paylaşmak amacıyla gizli toplantılar yapılıyordu.¹ Buna karşılık diğer bazı devletler, toprak bütünlüğünü koruyacak fakat kendi çıkarlarına hizmet edecek bir Osmanlı Devleti istiyorlardı. Ancak bunların tamamının gayrimüslimlerle alakalı istekleri ve onlar üzerinden yürüttükleri plan ve projeleri vardı.

Rusya, Osmanlı Devleti'ni parçalayarak diğer devletlerle paylaşmak, ya da onu kendi kontrolünde tutmak istiyordu. Bunun için, Osmanlı'nın İngiltere ve Fransa'dan uzak kalmasını, gayrimüslim unsurların da kendisinin hamilik iddia edebileceği bir statüde bulunmasını arzuluyordu.² 1848 yılında Macaristan'da ihtilâl yapan ihtilalcilerin Türkiye'ye iltica etmeleri³ ve Ruslar'ın Buğdan'ı istila etmesi üzerine yapılan müzakerelerde Ruslar'ın, Kudüs'te bulunan Kutsal yerlerde de bir takım haklar istemesi Osmanlı-Rus ilişkilerini tamamen içinden çıkılmaz bir hale getirmiş, hadiseyi uluslararası bir krize dönüştürmüştür.⁴

1 Örneğin, Tanzimat Fermânı'nın ardından Bosna - Hersek'te devam eden ve Ömer Paşa'nın 1850 yılında bastırıldığı karışıklıklar sırasında Avusturyalılarla Ruslar Osmanlı'yı paylaşma planı yapmışlar ancak uzlaşamamışlardır. Bkz. Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermânı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu," Hakkı Dursun Yıldız (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (İstanbul, 1989), c. 11, s. 458; Alan Palmer, *1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu*, terc. Meral Gaspıralı, (İstanbul, 1999), ss. 121-122, 127; Mustafa Çufalı, "Osmanlı Reformlarına Yönelik İngiliz Politikası," *Yeni Türkiye*, 31 (2000), s. 215.

2 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, (Ankara 1999), ss. 227-229, 233-234; Fuat Andıç, - Süpban Andıç, *Kırım Savaşı, Ali Paşa ve Paris Antlaşması*, (İstanbul, 2002), s. 13-15.

3 Bayram Nazır, "Macar ve Polonyalı İhtilalcilerin Osmanlı Devleti'ne İlticası ve Diplomatik Kriz," Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (ed.), *Türkler*; (Ankara 2002), c. 11, s. 813-821.

4 Stanford J. Shaw; Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, terc. Mehmet Harmancı, İstanbul 1983, c. 2, s. 173; Gencer, "Tanzimat Fermânı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu," s. 454-456; Andreas David Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar; Siyasî, Sosyal ve Biyografik Manzuralar*, İstanbul 1999, s. 280.

Aynı dönemde Fransa Katoliklerin haklarını korumak adına, 1690 ve 1740'ta kendilerine verilen imtiyazlara riayet edilerek Nasıra ve Beytullahim'deki kutsal yerlerin kendilerine verilmesi için müracaat edince, Osmanlı hükümeti konunun bir komisyon marifetiyle çözülmesini teklif etmiş ve çoğunluğu yabancılardan oluşan bir komisyon oluşturulmuştu. Ancak, Rusya statükonun bozulmasını protesto etti. Osmanlı hükümeti, sadece Türklerden oluşan yeni bir komisyon daha kurarak, Latinlerin Beytullahim'deki kiliselere girmelerine izin verirken, Ruslar'a durumun eskisi gibi devam edeceği güvencesini verdi.⁵ Ancak bu da Rusları memnun etmedi ve Kudüs'te Ortodoksların imtiyazlarının iadesini sağlayacak ve Osmanlı uyuğundaki Ortodoksların Rusya'nın himayesine verildiğini gösteren bir senet istedi.⁶ Rusya'ya verilecek böyle bir senetle devletin hükümranlık hakkının kaybolacağı ve kutsal yerler başta olmak üzere problemlerin iyice içinden çıkılmaz bir hale geleceği hesap edilerek⁷ Rusya'nın talebi reddedilmiş, sonuç olarak da Rusya ile savaş haline gelinmiştir.

İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya, hazırladıkları "Viyana Notası"nda Ortodoksların himayesinin Küçük Kaynarca ve Edirne antlaşmalarıyla Ruslara verildiğini vurguladılar.⁸ Ancak Bâb-ı Âlî hükümranlık haklarına aykırı gördüğü notaya sert tepki gösterdi. "Hristiyanların durumlarıyla ilgili düzenlemelerin büyük devletlerin değil, Padişahın iyi niyetinin bir tezahürü olarak yapıldığı ve Osmanlı ülkesinde her milletin aynı muameleye tabi olduğu" şeklinde değişiklik yapılması halinde notanın kabul edilebileceği bildirilince anlaşma sağlanamadı.⁹

Kırım Savaşı başladıktan sonra, Avusturya'nın çağrısıyla Viyana'da toplanan büyük devletler, Rusya'nın Eflâk ve Buğdan'ı boşaltması, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması ve gayrimüslim tebaanın durum-

5 Kutsal yerler tartışması ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Sıtkı Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Bâbıali," *Belleten*, 23:90 (1959), s. 242-266; Paul Dumont, "Tanzimat Dönemi (1839-1878)," Robert Mantran (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, terc. Server Tanilli, (İstanbul 1995), c. 2, ss. 119-143; Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, terc. Mehmet Harmancı, İstanbul 1983, c. 2, s. 176-177.

6 Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, İstanbul 1318, c. 2, s. 329-330; Joseph Von Hammer, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1996, c. 9, s. 456; Palmer, a.g.e., ss. 132-133; Stanley Lane Poole, *Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları*, terc. Can Yücel, Ankara 1959, s. 173.

7 Konu ile ilgili hazırlanan raporun tam metni için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Sadaret Amedi Kalemî, (BOA. A. AMD.) 44/39.

8 Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, (İstanbul, tsz.), s. 152-153; Andıç, a.g.e., s. 25-26.

9 Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 154; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara 1995), c. 5, ss. 232-233.

larının düzeltilmesi için tedbir alınmasını kararlaştırdılar. Konferans kararlarına göre; vatandaşlar kanun önünde eşit olacak, bütün Osmanlı tebaası cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin memur olabilecek, karma mahkemeler kurulacak ve Hıristiyanların şahitliği geçerli sayılacak ve cizye kaldırılacaktı. Bu hususlar Rusya'ya bildirildi. Çar, ultimatomu reddedince, İngiltere ve Fransa Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında savaşa girdi.¹⁰ İleride görüleceği gibi, Konferansta kabul edilen bu ilkeler, 1856'da ilan edilen Islahât Fermânı'nda aynen yer almıştır.

Avrupalı müttefikler Osmanlı İmparatorluğu'na gayrimüslimlerle ilgili düzenlemeleri kabul ettirmekte hemfikir olmalarına rağmen İngiltere ve Fransa yaptıkları girişimlerle Osmanlı Devletini kendi yanlarında tutmak konusunda yarışıyor, Rusya'nın hakimiyeti altına girmesi gibi menfaatlerini tehdit eden bir durumu istemiyorlardı.¹¹ Osmanlı İmparatorluğu savaştan sonra da İngiltere ve Fransa'nın desteğine muhtaçtı ve Rusya karşısında, Osmanlı toprak bütünlüğünü savunan İngiltere ve Fransa ile birlikte hareket etme zorunluluğu vardı. Dolayısıyla onların ısrar ettiği bu hususun kabulü zorunluuydu.

Kırım Savaşı'nda yenilen Rusya da Paris Antlaşmasını kabul etmek zorunda kalmış ve Islahât Fermânı'nın ilan edilmesine taraftar olmuştur. Rusya bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nu tasfiye etme politikasından vazgeçerek, Osmanlı toprakları üzerinde muhtar ve bağımsız devletler kurulmasını sağlama ve bu devletleri günün birinde himayesi altına alma politikasını benimsemiştir. Islahât Fermânı'nın ilanını da bunun için desteklemiştir. Zira, böylelikle hem Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışma imkanı artacak, hem de gayrimüslim tebaanın imparatorluktan kopması kolaylaşacaktır.¹²

10 Karal, a.g.e., c. 5, s. 236; Palmer, a.g.e., s. 134-135. Rusya'nın müteceviz tutumları karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer Batılı devletlerle ittifak kurma düşüncesine girdiği ve neticede İngiltere ile bir ittifak kurulduğu anlaşılmaktadır. İngiltere bunun karşılığında bir iç islahât programının uygulanmasını şart koşmuştur. Söz konusu programda yer alması kararlaştırılan hususlar da Viyana konferansında kabul edilenlerle büyük oranda paralellik göstermektedir (Bkz. Özcan Yeniçeri, "Kırım Savaşı, Islahat Fermânı ve Paris Barış Antlaşması," *Türkler*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (ed.), Ankara 2002, c. 12, s. 848-850.

11 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1980)*, Ankara 1983, s. 44; Gül Bülbül, "Islahât Fermânı'nı Hazırlayan Sebepler ve Islahât Fermânı," *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 2, 1989, s. 170-172.

12 Karal, a.g.e., c. 5, s. 15; Bülbül, a.g.m., s. 173. Canning'e göre, aslında Rusya Türkiye'nin istenildiği zaman müdahale edilebilecek bir konumda kalmasını isterken, müdahaleye meydan bırakmayacak kadar medenileşmesini arzu etmiyor, buna engel olabilmek için elinden geleni yapıyordu (Bkz. Poole, a.g.e., s. 160).

Islahât Fermânı her ne kadar büyük devletlerin yoğun baskı ve çabaları sonucunda ilan edilmiş olsa da, iç sebepler olarak sıralayabileceğimiz, Osmanlı İmparatorluğu açısından da Islahât Fermânı'nın ilanını kaçınılmaz kılan siyasî ve ekonomik sebepler vardır. Tanzimat Fermânı'ndan Kırım savaşına kadar geçen süreçte, halka bazı teminatlar verilmiş; bir kısım haklar kabul edilmiş, yargısız idama son verilmiş, müsadere kaldırılmış, işkence yasaklanmış, ülkenin başlıca beldelerinde karma mahkemeler kurulmuş ve bunların düzenli olarak görev yapmaları sağlanmış, merkez ve taşra idârî meclislerinde gayrimüslimlerin üye olmalarının yolu açılmış, reyânın durumu eskiye göre iyileşmişti. Ayrıca mezhep değiştirme serbestisi getirilmişti. Buna rağmen, Müslümanların gayrimüslimleri alt seviyede gören anlayışları tam olarak değiştirilememişti. Toplumun tam olarak uyumu için bu anlayışın yerleşmesi gerekirdi. Daha da önemlisi, gayrimüslimleri Müslümanlarla eşit hale getirecek böyle bir fermân, yabancı devletleri himaye bahanesiyle Osmanlı İmparatorluğu'na karışmaktan mahrum bırakacak, "Osmanlılık" fikrinin doğması için olumlu bir zemin hazırlayacak, milliyetçilik akımının tesirlerini azaltacaktı.

Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu, toprak bütünlüğünü korumanın yanında, bir Avrupa devleti olarak kabul görmek istiyordu. Bunun için "The Concert of Europe" "Avrupa Uyumu" içinde yer almak en büyük gayesiydi. Islahât Fermânı, Osmanlı Devleti'ne Avrupa Uyumu'nun kapılarını açacak altın bir anahtar olarak görülmüştür.¹³

Ekonomik açıdan da Islahât Fermânı'nın ilanı önemli bir mecburiyet olarak ortaya çıkmaktadır. Zira, Osmanlı maliyesi uzun süreden beri iflasın eşiğindedir. Düzenli bir vergi sisteminin kurulamaması, paranın değerinin sabit tutulamaması, kapitülasyonlar ve ticari sözleşmelerle yabancı devletlere tanınan malî ayrıcalıkların gittikçe artması, devletin ciddi bir bütçe ortaya koyamaması ve bunların sonucunda çok büyük boyutlarda zorunlu dış borçlanmaya gidilmesi İmparatorluğun ekonomik çöküşünü hazırlamış ve Islahât Fermânı'nın gerekçelerinden birisi olmuştur.¹⁴

Islahât Fermânı ve Paris Barış Antlaşması İlişkisi

Bâb-ı Âlî, Viyana'da ikinci konferansın toplanma zamanının yaklaştığı sıralarda Fransa'nın tavsiyesiyle Hıristiyanlar hakkında müttefikleri memnun

13 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, terc. Metin Kıratlı, (Ankara, 1988), s. 116.

14 Karal, a.g.e., c. 5, s. 203; Bülbul, a.g.m., s. 162-164, 175.

etmeye yönelmiştir.¹⁵ Diplomatik baskıların çok arttığı bu dönemde konu, arka arkaya gerçekleştirilen iki Meclis-i Meşveret toplantısında müzakere edilmiştir. Bu çerçevede Hıristiyanların şahitliği, kendilerine verilecek rütbelere ve devlet hizmetinde istihdamları, askere alınmaları, kilise tamir ve inşası ile cizye meseleleri ayrıntılı olarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. 28 Mart 1855 tarihli irade ile de, toplantılarda alınan kararlar uygulamaya konulmuştur.¹⁶

Alınan kararlarla bir anlamda, daha sonra ilan edilecek olan Islahât Fermânı'nın önündeki engeller kaldırılmıştır. Reformların şer'î hukuka uyurulmasına azami derecede dikkat edilmiş; devletin içinde bulunduğu durum dolayısıyla bunları zaruret prensibine dayandırmanın zorunlu olduğu kanaatine varılmış, ancak konjonktür gereği bu prensibin saklı tutulması benimsenmiştir. Dolayısıyla dönemin idarecileri açısından bu ilke, reformlara ve Islahât Fermânı'na karşı oluşabilecek muhalefeti etkisizleştirmek için en mühim dayanaklardan biri olmuş olmalıdır.¹⁷

Islahât Fermânı, Paris Kongresi'ne katılan devletlerin barış antlaşmasına gayrimüslim tebaa hakkında bir madde koydurmalarını önlemek ve kongre öncesinde sempatilerini kazanmak gayesiyle, Âlî ve Fuad Paşa ile İngiltere, Fransa ve Avusturya büyükelçileri tarafından Paris görüşmelerinden önce

15 Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye* terc. Ali Reşad, (İstanbul 1999), s. 113.

16 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri İrade Hariciye, (BOA. İ. Hr.) 5875/1. Rütbe meselesinin, elkap ve hitapların bütün farklı unsurlar için ortak olarak kullanılacak bir şekle konulmasıyla çözülmesi ve Hıristiyanlara, halen yürürlükte olduğu gibi *rütbe-i ülâya* kadar rütbe tevcih olunması kararlaştırılmıştır. Hâlihazırda Hıristiyanların, elçilik gibi görevlerde istihdam edilmekte olmalarının, kendilerinden devlet hizmetinde yararlanıldığının açık bir göstergesi olduğu vurgulanmış ve bu uygulamanın bundan sonra da devam ettirileceğinin Avrupa'ya bildirilmesiyle yetinilmesi kabul edilmiştir.

Kilise tamir ve inşası meselesi, âyinle ilgili görülerek bu konuda yürürlükte olan kısıtlamaların, dışardan gelen tepkiler ve içeride yol açtığı hoşnutsuzluklar sebebiyle ve ayrıca gelişen zaman ve şartlar içerisinde devam ettirilemeyeceği belirtilmiş ve daha müsamahalı bir usul benimsenmesi kararlaştırılmıştır.

Hıristiyanların askerliği meselesi, eskiden olduğu gibi sadece Avrupalıları ve Hıristiyan tebaayı hoşnut etmek için değil, daha önemlisi bütünüyle Müslümanlara yüklenen ülkenin savunması yükünün diğer unsurlar üzerine dağıtılarak Müslümanlar aleyhine işlemekte olan nüfus ve sosyo-ekonomik güç orantısının dengelenmesi bağlamında mütalaa edilmesi gereken bir mesele olarak değerlendirilmiştir.

İlk toplantıdan iki gün sonra ayrı bir oturumda yeniden ele alınan cizye meselesi Hz. Ömer'in Beni Tağlib kabilesiyle ilgili özel uygulamasına göre çözüme bağlanmış ve cizyenin, bundan sonra "*iâne-i askeriye*" adıyla tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. Mehmet Yıldız, "1856 Islahât Fermânı'na Giden Yolda Meşruyet Arayışları (Uluslararası Baskılar ve Cizye Sorununa Bulunan Çözümün İslami Temelleri)," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 7,(2002), s. 81-83.

17 Yıldız, a.g.m., s. 83-85. Eşitlikçi yönde ve gelişen sosyal değişimin etkisiyle atılan bu adımlardan dolayı, Müslümanların infiallerinden doğabilecek istenmeyen durumları önlemek için hükümet, pek çok ihtiyati tedbir almış ve bu tedbirler, 7 Mayıs 1855 tarihinde ilan edilmiştir (Bkz. Engelhardt, a.g.e., ss. 113-114).

hazırlanmıştır.¹⁸ 11 Cemâziyelâhir 1272 / 18 Şubat 1856 tarihinde Bâb-ı Âlî'de, devlet ileri gelenleri, Şeyhülislâm, patrikler, hahambaşı kaymakamı ve bazı devletlerin temsilcilerinin katıldığı bir merasimde okunan İslahât Fermânı'nın birer kopyası da Paris Kongresi'ne katılan devletlere verilmiştir.¹⁹ Fermân'ın suretleri halka duyurulması için vilayetlere de gönderilmiştir. Vilayetlerde okunmasından sonra çeşitli cemaat liderleri teşekkürlerini Sadarete iletmişlerdir.²⁰ Dış devletlerde de, özellikle basın konuya ilgi duymuş ve kendi kamuoylarına memnuniyet verici olarak lanse etmiştir.²¹

Fermân'ın ilanından bir hafta sonra, 25 Şubat 1856'da Avrupa devletlerinin temsilcileri, Viyana'da belirlenen esaslar doğrultusunda imzalanacak bir barış antlaşmasına şekil vermek üzere, Paris'te bir araya gelmişlerdi. Hıristiyanlara verilecek haklar, en çok tartışılan maddelerden oldu. Katılımcı devletler İslahât Fermânı'nın antlaşmada özel bir madde ile yer alması ve resmen senet ittihaz edilmesi talebinde bulundular.²² Anack Osmanlı Başmurahtası Âlî Paşa, böyle bir maddenin antlaşmaya eklenmesi talebinin, Prens Mençikof'un savaşa yol açan talebine benzediğini söyledi ve şiddetle karşı çıktı.²³ Fermân'ın, gayrimüslim tebaaya bir lutf olarak Padişahın iradesiyle ilan edildiği ve devletler tarafından memnuniyetle karşılandığına dair bir mad-

18 İslahat Fermânı'nın hazırlanmasında hiç şüphesiz en büyük payını sahibi İngiltere büyükelçisi Canning ve Fransa büyükelçisi Thouvenel'dir. Canning, İslahat Fermânı'nı ikisi Müslüman, ikisi Katolik ve biri Ortodoks beş kişiyle kaleme aldığını belirtirken Müslüman temsilcilerin böyle bir metni kabul etmelerinin kendisi açısından bile mucize olduğunu itiraf etmektedir (Bkz. Poole, a.g.e., ss. 267).

19 BOA. İ. Hr. 6534; Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, (Princeton 1963), s. 3.

20 Örneğin, Ankara ve Trabzon Ermeni ve Katolik cemaatlerine mensup idarecilerin teşekkürleri için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri İrade Dâhiliye, (BOA. İ. Dah. 23010.)

21 Örneğin, Fransa'nın resmi yayın organı olan Monitör gazetesinde yer alan ve Avrupa'nın fermândan memnuniyetini ifade eden haber ve yorum, Osmanlı daimi elçisi tarafından tercüme edilerek Sadarete gönderilmiştir (Bkz. BOA. İ. Hr. 6569).

Ayrıca, Atina Maslahatgüzarının, İslahat Fermânı'nın Yunanistan'da ortaya çıkardığı memnuniyet verici durum ve muhabbet ile Osmanlı idaresindeki bölgelerden Atina'ya gelenlerin tekrar dönme niyetine girdiklerini ifade ettiği mektuplar için bkz. BOA. İ. Hr. 6562.

22 Paris Konferansı toplanmadan önce Londra Büyükelçisi Kostaki Bey Lord Clarendon ile görüşmüş ve görüşmenin içeriğini İstanbul'a iletmişti. Burada belirtildiği şekliyle İngiltere Başbakanının görüşleri şöyledir: "İslahat Fermânı'nın ilan edilmesiyle gayrimüslimler hakkında yapılabilecekler fazlasıyla yapılmıştır. Bu hususun antlaşmada zikredilmesi gereksizdir. Zaten böyle bir şeyin istenmesi Kırım Savaşının esas sebeplerinden birisi olan Rusya'nın hamilik talebine benzer. Dolayısıyla bu konunun Paris'te konuşulmasına bile gerek yoktur." Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi de buna benzer sözler sarfetmiştir. Ancak konferans başlayınca tüm devletler Fermân'ın, başka bir ifade ile gayrimüslimlerin durumlarıyla ilgili bir maddenin metne konulması hususunda ittifak etmişlerdir. Zira, burada atılacak bir temele ileride atıflarda bulunularak Osmanlı devletine müdahale imkanı sağlanmış olacaktır (Bkz. BOA. İ. Hr. 6537).

23 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara 1995), c. 4/1, s. 425.

denin olabileceğini bildirdi. Ayrıca maddenin, Hıristiyan tebaanın himayesine dönük ve savaşın çıkış sebebi olan, eski muahede hükümlerinin kaldırıldığını içermesini, böylece bu konunun açıklığa kavuşturulmasını istedi.²⁴ Yapılan 24 toplantının sonunda, 34 maddelik barış antlaşması 30 Mart 1856'da Paris'te imzalandı.²⁵ Fermân konusu antlaşmasının dokuzuncu maddesinde aşağı yurkarı Osmanlı Devleti'nin istediği gibi yer aldı.²⁶ Antlaşma, Osmanlı devlet adamları ile İstanbul'da ve diğer vilayetlerde halkın ekseriyeti tarafından memnuniyetle karşılanmasına rağmen²⁷, Islahât Fermânı'nın meydana getirdiği olumsuz havayı gideremedi.²⁸

Dokuzuncu madde ile Islahât Fermânı'na padişahın isteği ile ilan edilmiş bir belge görüntüsü verilmiş, Fermân'ın yabancı devletlere Osmanlı İmparatorluğu'nun işçilerine bir müdahale hakkı bahşetmediği kesin bir dille ifade edilmişti. Gerçekte ise bu, zevahiri ve devletin hükümlerlik haklarını şekil bakımından kurtarmanın ötesinde bir anlam taşımıyordu. Artık, devlet içindeki Hıristiyan tebaanın hakları ile ilgili kararların alınmasında yetki, büyük devletlerin eline geçiyordu.²⁹ Nitekim, yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun işçilerine müdahalesini meşrulaştıran hukukî bir belge ha-

24 BOA, İ.H., 6538/1; Engelhardt, a.g.e., ss. 126-127. Fermân'ın antlaşma metninde ne surette zikrolunabileceğini görüşmek üzere toplanan "Meclis-i Akd"nin almış olduğu kararlar için bkz. BOA. İ. Hr. 6592/4.

25 BOA. İ.Hr. 6652/1; Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, c. 2, ss. 350-355; Ahmet Lütfi, *Vak'a-Nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, Yay. Münir Aktepe, (İstanbul, 1984), c. 9, s. 230-244.

26 Söz konusu madde şöyledir: "*Zât-ı Hazret-i Padişahî, tebaalarının saâdet-i hallerine masrûf olan himmet-i mütevâliyeleri muktezâsinca kavmiyyet ve diyânet ayırmadan, cümlesinin islâh-ı halleriyle beraber memâlik-i şâhânelerinin Hıristiyan ahâlisi haklarında niyât-ı inâyetkârânelerini te'yid ider bir kut'a fermân-ı âli ihsân buyurmuş olduklarından ve bu bâbta olan efkâr-ı şâhânelerine bir delil-i cedîd ibrâz etmek istediklerinden irâde-i müstakille-i şâhânelerinden sâdır olmuş işbu fermân-ı âlinin düvel-i muâhedeye tebliğini tensib buyurmuşlardır. Düvel-i muâhede, bu tebliğin kadr-i âlîsini isbat ve te'yid ederler. Fakat şurası karargîrdir ki bu tebliğ maddesi, Zât-ı Hazret-i Pâdişâhînin ne kendi tebaasıyla olan muâmelât-ı şâhânelerine ve ne de Saltanat-ı Seniyyelerinin idare-i dahiliyesine gerek münferiden ve gerek müştereken müdâhale etmek için hiçbir halde düvel-i muâhedeye bir hak ve salâhiyet veremeyecektir.*" (Paris Antlaşmasının tam metni için bkz. BOA. İ. Hr. 6652/1; Ahmet Lütfi, *Tarih* c. 9, ss. 230-244; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 168; Andıç, a.g.e., s. 68-88).

27 Tamamı 1272 yılı Şevval ayında çeşitli kaymakamlıklar tarafından Sadarete gönderilen Türkçe ve Arapça mazbatalarda, Paris Antlaşmasının imzalanmasıyla ilgili olarak Sadarettten gönderilen emirnamenin köylere kadar her yerde halka okunduğu ve büyük sevinçle karşılandığı bildirilmektedir (Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet, (A. MKT. UM.) 235/60).

Ayrıca, İstanbul'a gelen cevaplar arasında yer alan Kudüs Ermeni Patriğinin, Padişahın cemaatlerine olan lütuflarından dolayı teşekkürlerini bildirdiği arzuhali dikkat çekmektedir (Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Sadaret Divan Kalemi, (BOA. A. DVN.) 125 / 86).

28 Engelhardt, a.g.e., s.128.

29 Armaoğlu, 19. *Yüzyıl Siyasî Tarihi*, s. 197.

line gelmiş ve gayrimüslim unsurların bağımsızlıklarını kazanmaları konusundaki gayretlerini daha da kolaylaştırmıştır.³⁰ Büyük devletler İmparatorluğun iç işlerine karışmamayı taahhüt etmiş olmalarına rağmen, devleti baskı altına almışlar, ıslahâtların kendi çıkarları doğrultusunda uygulanmasını istemişlerdir. Paris Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu için bir garanti olmaktan çok, siyasî anlaşmazlık ve rekabetin kaynağı olmuş, İslahât Fermânı da, Osmanlı kamuoyunda en çok bu yönüyle yankı yapmıştır.³¹

İslahât Fermânı'nın İçeriği ve Özelliği

18 Şubat 1856'da Müslüman olmayan tebaanın haklarını korumak ve imtiyazlarını artırmak için ilan edilen İslahât Fermânı, Avrupa devletlerinin uzun yıllar süren baskıları sonucu Bâb-ı Âlî'nin kabul etmek zorunda kaldığı bir ıslahât programıdır. Fermân'ın içeriği, fermânda yer alan hükümlerin nasıl hayata geçirileceğini kararlaştırmak üzere toplanan "Meclis-i Meşveret" tutanağına göre³² aşağıdaki gibi özetlenebilir.

1. Fermânda Osmanlı Devleti tebaasının tamamına can ve mal emniyeti ile namus dokunulmazlığı vaadedilmiş, ihsan edilen teminat yeniden tekit edilmiştir. Tutanakta, etkin bir şekilde uygulamaya konulması için gerekli tedbirlerin alınacağı belirtilmiş, memurların ehil olmalarının önemi vurgulanmış, tedbirler sıralanmıştır.

2. Fermân ile Hıristiyan tebaanın dinî işlerine hiçbir şekilde karışılmayacağı ve imtiyazlarına dokunulmayacağı yeniden vurgulanmış, ancak cemaat şeflerinin idâri yetkilerinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Patriğin sadece dinî yetkileri olduğu belirtilerek dünyevî yetkileri elinden alınmıştır. Cemaatlerin yönetimi, ruhbanlar ve halk tarafından seçilecek üyelerden oluşan karma meclislere (*meclis-i muhtelit*) verilmiştir. Meclis, Patrik seçimini de yapacak olan söz konusu meclislerin halktan ve metropolitlerden oluşturulması için patrikliklere birer buyruktu gönderilmesini kararlaştırmıştır.

3. Fermânda Patrik seçimleri belli ilkelere bağlanırken, kendilerine maaş bağlanan din görevlilerinin de her ne surette olursa olsun halktan para toplama-

30 Roderic H. Davison, "Ottoman Diplomacy at the Congress of Paris (1856) and Question of Reforms," *VII. TTK Kongresi 25-29 Eylül 1970*, Ankara 1973, s. 585; Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, (Ankara 1993), s. 225.

31 Karal, a.g.e., c. 5, s. 246 ve c. 6, s. 7.

32 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri İrade Mesâil-i Mühimme, (BOA. İ. MM.) s. 258.

maları yasaklanmış, vergi koyma yetkileri de ellerinden alınmıştır. Meclis, İslâm vergi hukuku gereği gayrimüslim tebaadan alınan cizyenin daha önce “müsavât-ı tekâlîf”, vergi eşitliği maddesiyle uygulamadan kaldırıldığını, bundan sonra gayrimüslimlerden cizye alınmayacağını tekrar açıklamıştır.

4. Fermânda, ihtiyaç duyulan yerlerde mülkî bir problem olmadıkça yeni kilise, hastane, okul vb. yerler açılmasına ve eskilerinin aslı gibi tamir ettirilmesine mani olunmayacağı vurgulanmış, Meclis bu maddenin yürürlüğü için Divan-ı Hümâyûn Kaleminden özel bir nizam çıkarılmasını kararlaştırmıştır.

5. Fermâna göre, kimse din veya mezhebini terk etmeye zorlanmayacaktır. Bu konuda da buyrultu yazılması kararlaştırılmıştır.

6. Mezhep, dil veya ırk cihetleriyle tebaadan bazılarını bazılarından aşağı gösteren; lâhik oldu, mürd oldu, lâşesi ilkâ edildi, mesfûr vb. bütün tabir, lakap, lafız ve kelimeler yazı ve konuşma dilinden çıkartılmıştır. Meclis, gerekli emrin gönderilmesini kararlaştırmıştır.³³

7. Din ve milliyet farkı gözetilmeksizin ehliyet ve kabiliyeti olan bütün tebaa devlet memuru olabilecektir. Bu konuda Meclis-i Tanzimat'ın çalışma yapması kararlaştırılmıştır. “Zimmet” kurumundan kaynaklanan ve önemli bir ayrımcılığı ifade eden devlet hizmetine girişte “Müslüman olma şartı”, Islahât Fermânı'nın bu maddesiyle kaldırılmıştır.³⁴

8. Kanunî ehliyet ve vasıfları taşıyan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun askerî ve mülkî mekteplerde okuyabilecektir. Meclis bu hususun Kaptan Paşa, Bab-ı Seraskerî ve Tophane-i Âmire Müşirine bildirilmesini kararlaştırmıştır.

9. Her cemaat kendi milli dilinde eğitim yapmak üzere okul açabilecektir. Meclis, bu madde ile ilgili işlerin Meclis-i Maârif tarafından hazırlanmasını kararlaştırmıştır.

10. Müslümanlarla gayrimüslimler arasında veya gayrimüslimlerin kendi aralarında çıkacak ticaret veya cinayet davâlarına bakmakla yükümlü olan

33 Hıristiyanları hafife almak babında kullanılan bazı tabirlerin yasaklandığına dair 9 Şaban 1278 / 9 Şubat 1862 tarihinde tüm vilayetlere hitaben bir yazı yazılmıştır. Örneğin; Cezâyir-i Bahr-i Sefid Mutasarrıfına yazılan bir şukka da, söz konusu yazı hatırlatılarak bundan sonra gerek sözlü gerekse yazılı ifadelerde söz konusu tabirlerin kullanılmaması emredilmektedir (Bkz. BOA. A. MKT. UM. 506/27).

34 Gülnihal Bozkurt, “Review of the Otoman Legal System”, *OTAM*, 3, (1992), s. 119. Fermân'ın akabinde bu hüküm uygulamaya geçilince devlet hizmetine giren gayrimüslimlerin sayısında çok hızlı bir artış olmuştur. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Carter V. Finley, “The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy,” B.Braude - B. Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the Functioning of a Plural Society*, (New York and London 1982), c. 1, s. 339-344.

karma mahkemeler kurulmuş ve bu mahkemelerde yargılamaların açık yapılacağı, gayrimüslimlerin şahitliklerinin kabul edileceği, herkesin kendi dinine göre yemin edeceği hükümleri getirilmiştir. Bu hususta, Meclis-i Tanzimat'ın bir nizamname hazırlaması kararlaştırılmıştır. Daha sonra bu konuda bir irade çıkartılarak tüm eyaletlere gönderilmiştir.³⁵

11. Hıristiyan veya diğer gayrimüslimlerden iki kişi arasında vuku bulan miras hukuku gibi davâlar, davacılar tarafından istendiği takdirde, patrik, cemaat reisleri veya meclislerine havale edilecektir. Meclis, taşraya emirname gönderilerek uygulanmasını kararlaştırmıştır.

12. Fermânda, gayrimüslimlerin de Müslümanlar gibi askerlik yapmalarının zorunluluğu vurgulanmıştır. Bedel ödemek suretiyle fiili hizmetten muaf olunması usulü kabul edilmiş, gayrimüslimlerin orduda ne şekilde istihdam edileceklerinin bir tüzükle düzenlenerek en kısa zamanda ilan edileceği açıklanmıştır.

13. Fermânda, eyalet, liva ve sancak meclislerindeki Müslüman, Hıristiyan ve diğer gayrimüslim üyelerin seçim usullerini belirlemek ve oyların doğru biçimde kullanılmasını sağlamak amacıyla bu meclislerin mevcut nizamnamelerin gözden geçirileceği belirtilmiştir. Mecliste, yeni bir nizamname ile aksaklıkların giderilmesi kararlaştırılmıştır.

14. Her cemaatin ruhânî liderleri ile devlet tarafından bir yıl süre ile atanacak birer memurun, bütün tebaayı ilgilendiren konularda Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'de görüşmelere katılacakları belirtilmiştir. Meclis, derhal uygulamaya konulmasını kararlaştırmıştır.

15. Fermânda ayrıca, hapisanelerin yeniden düzenlenerek modernize edilmesi ve buralarda insan haklarına uygun ortamın hazırlanması için gerekli kanuni düzenlemelerin yapılması, idam cezası ile cezalandırılanların affedilmeleri veya cezanın icrasının Padişahın yetkisinde olduğu, yabancıların mülk sahibi olmalarını temin için gerekli hukukî düzenlemelerin yapılması, verginin doğrudan toplanmasının temini ile bu hususta olabilecek suiistimallerin önlenmesi, gelir giderin düzenlenerek maaşların düzgün bir şekilde ödenmesi, mahalli vergilerin üretim ve ticarete mani olmayacak şekilde düzenlenmesi, suçluların mallarının müsadere edilmesi hükmünün kaldırılması, işkencenin kaldırılması, Meclis-i Vâlâ üyelerinin reylerini hür bir şekilde kullanabilecek-

35 BOA. İ. MM. s. 245.

leri ve bundan dolayı sorgulanmayacakları, rüşvet, ifsat ve irtikap suçlarını işleyenlerin din ve makamlarına bakılmaksızın cezalandırılacakları, ticaret ve üretimin artırılması amacıyla banka gibi gerekli kurumların kurulması ve yolların yapımı başta olmak üzere gerekli tedbirlerin alınması konularında da kararlılık gösterilmiş ve vaatlerde bulunulmuştur.³⁶

Görüldüğü gibi Islahât Fermânı, daha çok gayrimüslim tebaaya yönelik din ve vicdan özgürlüğü konularını düzenleyen, tebaa arasında din farklarına dayalı muameleyi kaldırarak eşitlik esasını getiren ve bu yönde yapılacak reformları sıralayan bir vesikadır. Kısaca fermân, şeklen de olsa devletin ve toplumun idârî, siyasî, sosyal, hukukî, malî, bayındırlık ve eğitim alanlarında yeni duruma göre yeni bir yapılanmaya tabi tutulması için köklü tedbirler alınmasını öngörüyor ve bunların hangi konuları içine aldığı sıralıyordu.

Yeni bir dönemin başlangıcını haber veren fermânda ülke sınırları içindeki halkların eşitliği özel olarak vurgulanıyor ve gayrimüslimlere, haklarını ne şekilde güvence altına alacakları tek tek açıklanıyordu.³⁷ Eşitliğin tam olarak tesisi için gayrimüslimlerin sosyal ve hukukî durumlarının iyileştirilmesi yönünde radikal bir adım atılıyor ve kendilerine “...*Bir vakitte görülmüş ve işitilmiş olmayarak... inâyet ve ihsân buyurulan imtiyâzât*” bahşediyordu. Fermân, aynı zamanda “*tebaanın her birini bir karındaş hükmüne*” koymaktaydı.³⁸

Dolayısıyla, Tanzimat'ı başlatan Gülhane Hattı Hümayûnu'nun ikinci bir aşaması görünümünde olan Islahât Fermânı, Tanzimat dönemine kadar “millet-i hâkime” olan Müslümanlardan bu imtiyazlı durumu alıyor, din farkı gözetmeksizin bir “Osmanlı” vatandaşlığı kurmaya çalışıyordu.³⁹ Aynı hüküm Tanzimat Fermânı için de geçerlidir. Ancak orada işaret edilerek geçilen bu hususa, bu fermânda etkin bir şekilde vurgu yapıldığı söylenebilir.⁴⁰

Islahât Fermânı'nın muhtevası dikkatle incelendiğinde, gayrimüslimlere verilen hakların çoğunun, fermânda da belirtildiği gibi, daha önceki dönemlerde, özellikle Tanzimat Fermânı'ndan sonra onlara verilen birtakım hakların, Avrupalıları memnun ve ikna edebilmek için yeni bir sunum ve versiyonla

36 BOA. İ. MM. s. 258.

37 Davison, *Reform*, s. 5.

38 BOA. A. MKT. UM. 226/62.

39 Bilal Eryılmaz, “Osmanlılarda Millet Sistemi,” *Osmanlı*, c. 6, (Ankara, 1999), s. 259; Demirci, a.g.e., s. 141-142.

40 George W. Gawrych, “Tolerant Dimensions of Cultural Pluralism in the Ottoman Empire: the Albanian Community 1800-1912,” *Int. J. of Middle East Studies.*, 15, (1983), s. 522.

takdim edildiği görülecektir. Bir kısım maddeler ise Avrupa'nın baskısı ve iç kamuoyundan gelecek tepkilerin dengelenmesi maksadıyla belirsiz ifadelerle geçiştirilmiş ve bu şekilde, ilgili maddelerin her iki tarafın isteklerine uygun olarak yorumlanmasına imkan vererek işin içinden sıyrılmak hedeflenmiştir. Nitekim, bazı Müslümanlar Fuat Paşa'ya “*Bu maddenin hükmünce bundan sonra reayâdan dahi vükelâ olmak lazım gelecek*” dediklerinde “*Reayâdan vükelâ ve vüzerâ olmak şöyle dursun Meclis-i Vâlâ âzâsı dahî olamayacaklarına Fermân'ın bir yerinde delil vardır ki hîn-i hacette Hıristiyan tebaadan bazıları meclise celble müzakereye idhâl olunacakları maddesidir. İşte bu madde anların âzâlıklarına sed olmak üzere Fermân'a derc edilmiştir*” cevabını vermiştir.⁴¹ Ancak devletin içinde bulunduğu durum, söz konusu maddenin Paşanın anladığı gibi uygulanmasına hiç izin vermemiş, Hıristiyanlar lehine yapılacakların mesnedi olmuştur. Paşanın bu sözleri, tepkileri savuşturmak için söylemiş olabileceği fikri daha uygun görünmektedir.

Meşrutiyet dönemine kadar, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetinde önemli izleri olan İslahât Fermânı'nın giriş kısmında, Osmanlı Devleti'nin medeni milletler arasındaki haklı yerini alması ve önemini arttırabilmesi için, şimdiye kadar yapılmış olan düzenlemelerin yeniden tekidi ve genişletilmesi arzusu belirtilmekte, bütün Osmanlı tebaasının refahını arttıracak ve devletin iç durumunu da kuvvetlendirecek bazı yeniliklere ihtiyaç duyulduğu ifade edilmektedir.

İslahât Fermânı ile Tanzimat Fermânı'ndaki ilkelerin her din ve mezhepteki vatandaşlara uygulanacağını açıkça belirtilmesi, İslâm kamu hukukunun “zimmet” kurumu ve ilkelerinin terk edildiğini, artık zimmîlerle Müslümanların hukuken ve siyaseten eşit tutulacaklarını göstermektedir. Devlet bu eşitliği sağlamak için, temelde kendi hukuk ilkelerine ters düşen ya da onlardan tamamen farklı olan, pek çok kanun ve kurumu Batı'dan alarak benimserken, bir yandan da gayrimüslimlerin eskiden beri süregelen ayrıcalıklarını teyit etmektedir. Tüm tebaaya uygulanacak ilkelerin yanısıra, sadece gayrimüslimlere ait eski imtiyazların devam ettirilmesi, Fermân ile amaçlanan eşitlik ilkesini uygulanamaz hale getirirken, Şer'i mahkemeler, cemaat mahkemeleri ve konsolosluk mahkemelerinin yanında, yeni çıkartılacak kanunları uygula-

41 Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir* (Haz. Cavid Baysun), Ankara 1991, c. 1, s. 71.

yacak nizamiye mahkemelerinin kurulması, yargıda birlik esası gibi en önemli unsurlardan birinin yolunu da kapatmıştır.⁴²

Yasalar önünde eşitlik, din farkı gözetilmeksizin herkese memur olabilme hakkı, gayrimüslim tebaaya askerlik hizmeti mecburiyeti getirilmesi, vergi reformu, rüşvetle mücadele gibi bazı hususlar, Tanzimat Fermânı'nda veya ondan sonraki düzenlemelerde dile getirilen ve bu fermânda tekrarlanan hususlardır.

Tanzimat ve Islahât Fermânlarının Benzer ve Farklı Yönleri

Gülhane Hatt-ı Hümayunu da Islahât Fermânı da Osmanlı İmparatorluğu'nun buhranlı devirler geçirdiği sıralarda hazırlanmıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu Osmanlı-Mısır harbinin, Islahât Fermânı da Kırım harbinin sonlarında kaleme alınmış, her iki fermânda da temel hedef; çeşitli alanlarda, bazı Batılı fikir ve kurumların benimsenmesi, ya da uyarlanmasını içine alan dahili reorganizasyon tedbirleriyle devleti yeniden canlandırmaktı. Her ikisinin hazırlanmasında da Batılı devletlerin tesirinin varlığı inkar edilemez bir gerçektir. Ancak bu benzerliğe rağmen ilkinde inisiyatifin tamamen elden alınmamış olması aralarındaki fark olarak söylenebilir.⁴³

Her iki fermân da bir anayasa ve kanun değildi. Sultan'ın tebaası ile ilgili haklarda iyileştirmeler yapacağını ifade ettiği beyannamelerden ibaretti. Namus, mal ve can emniyeti etkin bir şekilde vurgulanıyordu. Bu hususlar Islahât Fermânı'nda daha genişti. Ancak her ikisinin gayesi de kaynaşmış bir "Osmanlı toplumu" oluşturmaktı.⁴⁴

Gayrimüslim cemaatler tarafından bakılınca; diğer cemaatler arasındaki imtiyazlı yerini kaybetmesine sebep olacağı düşüncesiyle Rum Ortodoks Patrikhanesinin yeni düzenlemelere ve her iki fermâna da karşı olması,⁴⁵ diğer taraftan her iki fermânın da hem Müslüman hem de gayrimüslim halkı memnun etmemesi, hatta tepkilerle karşılanmış olmasını⁴⁶ benzer noktalar olarak sıralayabiliriz.

42 Gülnihal Bozkurt, "Islahat Fermânı'nın Düşündürdükleri," *Tarih ve Toplum*, 146, (1996), s. 24-25.

43 Davison, *Reform*, s. 6; A. H. Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış," *Tanzimat*, (İstanbul, 1999), s. 114.

44 Zafer Gölen, "Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Tanzimat," *Türk Dünyası Araştırmaları*, 118, (1999), s. 109-111; Cevdet Küçük, "Osmanlı Devletinde Millet Sistemi," *Yeni Türkiye*, 32, (2000), s. 412-413.

45 Ali Güler, *XX. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'deki Gayrimüslimler (Sosyo-Ekonomik Durum Analizi)*, (Ankara 1996), s. 18.

46 Küçük, "Osmanlı Devletinde Millet Sistemi," s. 413.

Bununla birlikte aralarında önemli farklar da bulunuyordu. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Islahât Fermânı arasında ilk esaslı fark, ilkinde şeriata vurgu yapılırken ikincisinde yapılmamasındadır.⁴⁷ İlk fermânda eşitlikten; ırz, can ve mal emniyeti bazında bahsedilirken, şeriata bağlılığa vurgu yapılması muhtemelen Müslümanların gönlünü almak ve tepkilerden kurtulmak için konulmuştu. Fakat ikincisinde getirilen birçok hüküm, şariat hukukuyla taban tabana zıttı. Dolayısıyla göz boyamak için bile olsa şeriattan bahsedilmemiştir. Osmanlı adaletname ve fermân geleneği içerisinde muhtemelen şeriattan bahsetmeyen ilk belge olmuştur.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu, dış tesirlerden çok iç dinamiklerin zorlamasıyla Osmanlı devlet adamlarınca hazırlandığı halde,⁴⁸ Islahât Fermânı'nın esasları, tamamen dış baskılar sonucunda yabancı temsilcilerle birlikte hazırlanmıştır.⁴⁹ Nitekim Fermân'ın mukaddime kısmındaki Osmanlı Devleti'nin iyiliğini isteyen ve dostu bulunan büyük devletlerin yardım ve himmetlerine temas edilmesi,⁵⁰ yabancı devletlerin tesirini gösteren açık ifadelerdir.

Hazırlanış şekline paralel olarak Gülhane Hattı, hazırlandıktan sonra sadece bilgi için yabancı devletlerin elçilerine bildirildiği halde Islahât Fermânı, Paris Kongresine katılacak devletlere, uluslararası hukuka istinaden girişilmiş bir mükellefiyetin sonuç belgesi olarak sunulmuştur. Başka bir ifade ile ilki sadece iç hukuku ilgilendirirken ikincisi iç ve dış hukuk arasında bir münasebet teşkil etmiştir.⁵¹

Tanzimat Fermânı dinî atıfları olmakla birlikte daha çok hukukî ve askerî konularda düzenlemeler öngörürken, Islahât Fermânı dinî inanış, din ve mezhep serbestisi ve cemaatlerin yeniden yapılandırılması konularında yoğunlaşmıştır.⁵²

47 Cevdet Küçük, "Osmanlılarda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat," *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul 1986), s. 1018.

48 İnalçık, Gülhane Hattı'nı Padişah adına yazan ve ilan eden Reşit Paşa'nın, Osmanlı devletinde bürokrasinin (Kalemiye) görüşlerine ve dileklerine tercüman olduğu kanaatinde. Bkz. Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, 28:112, (1964), s. 614.

49 Karal, a.g.e. c. 6, s. 5. Uygur Kocabaşoğlu, Tanzimat ve Islahat Fermânlarının Osmanlı ülkesinde yürütülmekte olan misyonerlik faaliyetlerine olan etkisini izah ederken, misyonerler açısından Tanzimat Fermânı'nın da önemli olduğunu belirtmekte, Islahat Fermânı'nın, özellikle Amerikalı Protestan misyonerlerle işbirliği içerisinde çalışan İngiltere Büyükelçisi Canning'in baskıları ile hazırlandığını söylemekte, dolayısıyla da fermânda misyoner parmağı olduğunu ima etmektedir. Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, (İstanbul 1989), s. 72-74.

50 BOA. Tanzimat-ı Hayriye Defteri, s. 109.

51 Karal, a.g.e., c. 6, s. 5; Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermânı'nın Tahlili," *Tanzimat*, (İstanbul 1999), s. 46.

52 Engelhardt, a.g.e., s. 44; Azmi Özcan, "Islahat Fermânı ve Din Hürriyetinin Sınırları", Azmi Özcan (ed.), *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*, (İstanbul 2000), s. 107-108.

Tanzimat Fermânı bütün Osmanlı tebaasını ilgilendiren genel prensipler koyarken ona göre çok daha ayrıntı olan Islahât Fermânı, Tanzimat Fermânı'nın ilkelerini yeniden vurgulayan ve bunun kapsamını daha da genişleten bir metindi. Dinî veya etnik kökeni ne olursa olsun bütün Osmanlı tebaasının eşitliğini daha net bir biçimde vurgulamaktaydı.⁵³

Ayrıca, Tanzimat Fermânı'ndan farklı olarak, daha çok gayrimüslim Osmanlı vatandaşları için hükümler ihtiva eden Islahât Fermânı, gayrimüslimlerin Osmanlı toplumundaki eski statülerini büyük ölçüde değiştirmekte ve durumlarını yeniden düzenlemekteydi. Bu çerçevede gayrimüslimlere; bütün kamu görevlerine gelebilme, eyalet meclislerinde ve Meclis-i Vâlâ'da temsil edilme gibi siyasî haklar verilmişti.⁵⁴

Islahât Fermânı ile ilgili konulara her bakıldığında, Türkiye'nin yarım asırdan fazla bir süredir üye olmaya çalıştığı, özellikle son on yıldır uğrunda yoğun çaba sarfettiği ve 2005 yılından itibaren de müzakere sürecini yaşadığı AB üyeliği konusu akla gelmektedir. Türkiye'nin üye olmak için müracaat ettiği 1987 yılından itibaren AB Komisyonu tarafından yayımlanan raporlara bakıldığında dile getirilen hususların o dönemlerde dile getirilenlerle büyük oranda paralellik arzettiği görülecektir. Siyasi kriterler başlığı altında yer alan din hürriyetleri bağlamında Türkiye'deki azınlıklar konusu ele alınarak; vakıflarının ve eski mülklerinin durumunun iyileştirilmesi, Fener Rum Patrikhanesinin Lozan'da belirlenen statüsünün değiştirilerek bütün Rum Ortodoksların Ekümenik kilisesi olduğunun kabul edilmesi, Heybeliada Ruhban Okulu'nun kilisenin istediği statüde, hiç bir devlet kurumuna bağlı olmayacak şekilde açılması gibi talepler sıralanmaktadır. Aynı konularda Amerika Birleşik Devletleri de Avrupa Birliği'ne destek vermekte ve Türkiye üzerinde bir baskı oluşturulmaya çalışılmaktadır.

Muhtemelen Türkiye'de yaşayan azınlıkların o günlerde toplumun 1/3'ünü oluşturuyor olmalarına rağmen bugün sadece %1'ini oluşturacak sayıda olması, bazı azınlık gruplarının raporlarda yer alan konularda bir çıkarlarının olmaması, ortalama Hıristiyan vatandaşların günlük hayatlarında toplum içerisinde

53 Recai G. Okandan, "Âmme Hukukumuzda Tanzimat Devri," *Tanzimat*, (İstanbul 1999), s. 108-109; İhsan D. Dağı, "Osmanlı Reform Hareketleri ve Avrupa Faktörü," *Yeni Türkiye*, 33, (2000), s. 156.

54 Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, (İstanbul 1980), s. 58; Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, (İstanbul 1992), s. 3; Fikret Üçcan, "Tanzimat'ın 'Müsavât' İlkesi ve Siyasî Sonuçları," *Türkiye Günlüğü*, 18, (1992), s. 117.

hiç bir problemle karşılaşmadan yaşıyor olmaları, hepsinden önemlisi günümüz Türkiye'sinin her bakımdan o günün Osmanlı Devleti'nden ileri ve iyi durumda olması gibi nedenlerle söz konusu raporların toplumda büyük bir sarsıntı meydana getirmedeği, o dönemlerde yaptığı etkiyi yapmadığı söylenebilir.

Yukarıda, Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemde bir Avrupa devleti olarak, "The Concert of Europe", "Avrupa Uyumu" içinde yer almak istediği, bu bağlamda da İslahât Fermânı'nın Osmanlı Devleti'ne Avrupa Uyumu'nun kapılarını açacak altın bir anahtar olarak görüldüğü ifade edilmişti. Nitekim Cevdet Paşa, Kırım Savaşına kadar Avrupalıların Osmanlı Devletini Avrupa dışında kabul ettiklerini, ondan sonra ise Avrupa devletlerinden saydıklarını ve Osmanlı Devletinin Avrupa Devletler Hukukuna nail olduğunu söylemektedir.⁵⁵ Ancak bunun Osmanlı Devletine ve toplumuna ne kazandırdığı belli değildir. Guya Avrupalı sayılan Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü güvence altına alınmıştı. Bunun doğru olmadığını anlaşılması için uzun sürenin geçmesi gerekmedi. Hukuk bakımından ise, daha kongre sırasında Osmanlı temsilcisi Âli Paşa'nın, Osmanlı Avrupa Hukukuna dahil olduğuna göre kapitülasyonların kaldırılması gerektiği şeklindeki sözünü diğerlerinin hiç duymamış görüntüsü vermeleri,⁵⁶ beklentilerin boşuna olduğunu göstermiştir.

Avrupa Birliği'nin son yıllarda, çeşitli bahanelerle Türkiye'nin müzakerelere sürecini bile sağlıklı bir şekilde yürütmesini engellerken, her bakımdan Türkiye'den daha geride olan Bazı Doğu Avrupa ve Balkan ülkelerini çabukça üyeliğe kabul etmeleri Türkiye kamuoyunda önemli bir etki yapmıştır. Avrupa'nın çifte standartlı davrandığı, her devlet için geçerli olduğu söylenen kriterlerin kültürel olarak kendilerine yakın olarak gördükleri devletlere uygulanmadığı, kendilerinin verdikleri sözlerde durmadıkları halde Türkiye'yi yükümlülüklerini yerine getirmesi konusunda kısıp almak istedikleri gibi görüşler yaygınlaşmaktadır. Bu sebeplerle 10 yıl öncesinde ülkede AB üyeliğine taraftar olanların oranı %75 gibi yüksek oranlarda iken %50 civarına düşmüş bulunmaktadır.⁵⁷ 1996 yılında Gümrük Birliği'ne girişte Türkiye'de yaşanan bayram havası ve bugün gelinen nokta düşünüldüğünde Avrupa ile

55 Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, (İstanbul, 1980), s. 4.

56 Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, (İstanbul, 2009), s. 33.

57 www.ataum.tk/word.asp?ID=81 ; aynı konuda veriler için bkz. <http://www.abhaber.com/haber.php?id=13140> (siteler 01.03.2010 tarihinde incelendi).

ilişkiler noktasında sanki tarihin tekerrür ettiği ve bunun da Türk kamuoyunun bilinçaltının yeniden uyanışına sebep olduğu değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak, Islahât Fermânı Osmanlı Devletinde çok önemli bir değişimin temel taşıdır. Bu konuda özetle şunlar söylenebilir. Tanzimat dönemi, daha öncesinden başlamak üzere Osmanlı Devleti'nin gücünün azaldığı, buna mukabil Avrupa Hıristiyan devletlerinin güçlendiği bir dönemdir. Osmanlı artık gelişmek, güçlenmek için onları model olarak görmeye başlamış, yıkılmamak için söz konusu devletlerin hem askerî hem de malî yardımlarına muhtaç hale gelmiştir. Hıristiyan Avrupa devletleri, öncelikle kendi çıkarlarını hesap ederek Osmanlı Devleti'ne yaptıkları her türlü yardım ve katkıların akabinde, Hıristiyan Osmanlı vatandaşları için bazı şeylerin yapılmasını istemişlerdir. İmparatorluk, karşı koyamadığı bu talepler doğrultusunda cizyenin kaldırılması, gayrimüslimlerin askere alınmaları, şahitliklerinin kabul edilmesi gibi şer'i hukuka uymayan pek çok yeniliği gerçekleştirmiştir. İslâm hukukunun gayrimüslimlerle ilgili hükümleri uygulamadan kaldırılarak, resmen ilân edilmesine de, gayrimüslimlerle ilgili olarak seküler hukuka geçilmiştir. Hukukî ve siyasî alanda eşitlik, askerlik, devlet hizmetlerine şartsız kabul edilme, irtidat edenlere ceza vermeme gibi hususlar buna örnek olarak verilebilir.

Şüphesiz haklarda eşitlik, görevlerde de eşitliği gerektirmektedir. Bu münasebetle, Hıristiyan Osmanlı vatandaşlarının da Müslümanlar gibi askerlik yapması gerekiyordu. Zaten Batılı devletler ayrımcılığın bir göstergesi olarak gördükleri cizyenin kaldırılmasını da istiyorlardı. Paris Antlaşması öncesinde Osmanlı hükümeti cizyeyi kaldırdı, gayrimüslimlerin askerlik yapmalarını kararlaştırdı ve “bedel-i askerî” denilen vergiyi almak suretiyle hiç olmazsa teorik olarak uygulamaya başladı. Osmanlı bu uygulama ile aslında baştan beri devam edegelen devlet ve hukuk anlayışını değiştirmiştir. Kabul edilen uygulamanın İslâm hukuku, Osmanlı'nın devlet ve cihat anlayışı ile bağdaştırılması mümkün değildir. Bu düzenlemelerle, Osmanlı savaş ve savunma anlayışının, “i'lay-ı kelimetullah”, “cihad” ve “padişaha itaat” gibi unsurlara dayalı olmaktan çıkarılıp bayrak, vatan ve toprak gibi unsurlara dayalı bir askerlik anlayışına geçilmesi düşünülmüş olmalıdır.

Son söz olarak, Islahât Fermânı ve sonrasında yapılan düzenlemelerle Osmanlı tebaası olan Hıristiyanlar, modern dünyada azınlıkların sahip oldukları hakları elde etmişler; fakat bu kazanımlarını, düşünce ve gelişme alanlarında

önemli açılımlar yapma yönünde kullanılmaktan ziyade, siyasî amaçları için kullanılmışlardır. Dolayısıyla, tüm bu çabalar heba olmuş, dahası; birlikteliği güçlendirmesi beklenen reformlar dağılma sürecini hızlandırmıştır. O dönem Avrupa devletlerinin tutumu ile azınlıkların ve söz konusu reformların Osmanlı'nın yıkılışında ifa ettiği roller, Türkiye'de önemli bir literatürün ve Türk halkının bilinçaltında bir şuurun oluşmasına sebep olmuştur. Bu bilinç, o tarihten 150 yıl sonra günümüz ilişkilerinde bile önemli bir yer tutmaktadır. İşaret edilmesi gereken başka bir husus da modernleşme, çağdaş bir anayasaya sahip olma ve reform süreçlerinde o dönemde İslahât Fermânı ve bağlamında yapılan düzenlemelerin, günümüzde ise AB üyelik süreci bağlamında yapılan düzenlemelerin son derece önemli olduğu, hatta ülkede Anayasa'da yapılması gereken değişikliklerin neredeyse sadece bu vesile ile yapılabildiği gerçeğidir.

KAYNAKÇA

- Abadan, Yavuz, "Tanzimat Fermânı'nın Tahlili", *Tanzimat*, İstanbul 1999.
- Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, İstanbul 1318.
- Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul, ts.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980.
- _____, *Tezâkir*, Haz. Cavid Baysun, Ankara 1991.
- Ahmet Lütfi, *Vak'a-Nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, Yay. Münir Aktepe, İstanbul 1984.
- Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul 2009.
- Andıç, Fuat - Andıç, Süpban, *Kırım Savaşı, Âli Paşa ve Paris Antlaşması*, İstanbul 2002.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1999.
- ....., *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1980)*, Ankara 1983.
- Baykal, Bekir Sıtkı, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Bâbıali," *Belleten*, 23:90, (1959).
- BOA. A.AMD. (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Sadaret Amedi Kalemî)
- BOA. A.DVN. (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Sadaret Divan Kalemî)
- BOA. A.MKT.UM (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Sadaret Mektubî Kalemî Umum Vilayet)
- BOA. İ. Dah. (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri İrade Dahiliye)
- BOA. İ. Hr. (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri İrade Hariciye)
- BOA. İ. MM. (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri İrade Mesâil-i Mühimme)
- Bozkurt, Gülnihal "İslahat Fermânı'nın Düşündürdükleri," *Tarih ve Toplum*, 146, (1996).
- ....., "Rewiew of the Otoman Legal System," *OTAM*, 3, (1992).
- Bülbül, Gül, "İslahât Fermânı'nı Hazırlayan Sebepler ve İslahât Fermânı," *Selçuk Üniv. Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 2, (1989).
- Çufalı, Mustafa "Osmanlı Reformlarına Yönelik İngiliz Politikası," *Yeni Türkiye*, 31,(2000).
- Dağı, İhsan D. "Osmanlı Reform Hareketleri ve Avrupa Faktörü," *Yeni Türkiye*, 33, (2000).
- Davison, Roderic H., "Ottoman Diplomacy at the Congress of Paris (1856) and Question of Reforms," *VII. TTK Kongresi 25-29 Eylül 1970*, Ankara 1973.

- Dumont, Paul, "Tanzimat Dönemi (1839-1878)," *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Robert Mant-
ran (ed.), terc. Server Tanilli, İstanbul 1995.
- Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, terc. Ali Reşad, İstanbul 1999.
- Eryılmaz, Bilal, "Osmanlılarda Millet Sistemi," *Osmanlı*, Ankara, 1999.
- Finley, Carter V., "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late
Ottoman Bureaucracy," *Christians and Jews in the Ottoman Empire: the Functioning of
a Plural Society*, B.Braude - B. Lewis (ed.), New York and London 1982.
- Gawrych, George W., "Tolerant Dimensions of Cultural Pluralism in the Ottoman Empire: the
Albanian Community 1800-1912," *Int. J. of Middle East Studies*, 15, (1983).
- Gencer, Ali İhsan, "Tanzimat Fermânı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu," *Do-
ğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Hakkı Dursun Yıldız(ed.), İstanbul 1989.
- Gölen, Zafer, "Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Tanzimat", *Türk Dünyası Araştırma-
ları*, 118, (1999).
- Güler, Ali, *XX. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'deki Gayrimüs-
limler (Sosyo-Ekonomik Durum Analizi)*, Ankara 1996.
- H. Davison, Roderic, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton 1963.
- İnalçık, Halil "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu," *Bellekten*, 28:112, (1964).
....., *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul 1992.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1995.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, İstanbul 1989.
- Küçük, Cevdet, "Osmanlı Devletinde Millet Sistemi," *Yeni Türkiye*, 32, (2000).
....., "Osmanlılarda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat," *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye
Ansiklopedisi*, İstanbul 1986.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, terc. Metin Kırıatlı, Ankara 1988.
- Mordtmann, Andreas David, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar; Siyasî, Sosyal ve Biyografik Manza-
ralar*, İstanbul 1999.
- Nazır, Bayram, "Macar ve Polonyalı İhtilalcilerin Osmanlı Devleti'ne İlticası ve Diplomatik
Kriz," *Türkler*, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (ed.), Ankara 2002.
- Okandan, Recai G., "Âmme Hukukumuzda Tanzimat Devri," *Tanzimat*, İstanbul 1999.
- Ongunsu, A. H. "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış," *Tanzimat*, İstanbul 1999.
- Özcan Yeniçeri, "Kırım Savaşı, Islahat Fermânı ve Paris Barış Antlaşması", *Türkler*, Hasan
Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (ed.), Ankara 2002.
- Özcan, Azmi, "Islahat Fermânı ve Din Hürriyetinin Sınırları," *Osmanlı Devletinde Din ve Vic-
dan Hürriyeti Azmi Özcan* (ed.), İstanbul 2000.
- Palmer, Alan, *1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu*, terc. Meral Gaspiralı,
İstanbul 1999.
- Poole, Stanley Lane, *Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları*, terc. Can Yücel, Ankara 1959.
- Sander, Oral *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Ankara 1993.
- Shaw, Stanford J. – Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, terc. Meh-
met Harmancı, İstanbul 1983.
- Şahin, Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul 1980.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1995.

Üçcan, Fikret, “Tanzimat’ın ‘Müsavat’ İlkesi ve Siyasî Sonuçları,” *Türkiye Günlüğü*, 18, (1992).

Von Hammer, Joseph, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1996.

Yıldız, Mehmet “1856 Islahât Fermânı’na Giden Yolda Meşruiyet Arayışları (Uluslararası Bas-kılar ve Cizye Sorununa Bulunan Çözümün İslami Temelleri)”, *Türk Kültürü İnceleme-leri Dergisi*, 7,(2002).